

УДК 911.52+911.3

Молодецкий А.Е., Васильева Л.Д., Навроцка К.С., Пташник А.О.

Фортифікаційні та палацово-паркові культурні ландшафти як кандидати до списку культурної спадщини ЮНЕСКО

В Україні нараховується близько 150 фортечних та 120 палацово-паркових ансамблів, які являють собою синтез природних та культурних компонентів ландшафтних комплексів. Більшість цих об'єктів знаходяться у незадовільному стані та вимагають реставраційних та реконструктивних інвестицій. Головною запорукою збереження таких ансамблів є їх включення до реєстру всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО, після чого відповідальність за стан таких об'єктів значно підвищиться, а їх атрактивність набуває світових масштабів. Ключові слова: фортифікаційні та палацово-паркові ансамблі, культурні ландшафти, культурна спадщина, архітектурні комплекси.

Молодецкий А.Э., Васильева Л.Д., Навроцкая Е.С., Пташник А.А. Фортификационные и дворцово-парковые культурные ландшафты как кандидаты в список наследия ЮНЕСКО. На территории Украины насчитывается около 150 крепостных и 120 дворцово-парковых ансамблей, которые синтезируют природные и культурные компоненты ландшафтных комплексов. Большинство из этих объектов находятся в неудовлетворительном состоянии и требуют реконструкции и реставрации. Главным залогом сохранения таких ансамблей является их включение в реестр мирового культурного наследия ЮНЕСКО, после чего ответственность за состояние таких ансамблей значительно повысится, а их атрактивность приобретает глобальные масштабы. Ключевые слова: фортификационные и дворцово-парковые ансамбли, культурные ландшафты, культурное наследие, архитектурные ансамбли.

Molodetskiy A.E., Vasilyeva L.D., Navrotskaya K.S., Ptashnik A.O. Fortresses and palaces-park Cultural landscapes as the candidates in the list of a cultural heritage of UNESCO. In Ukraine is totaled close 150 fortresses and 120 palaces-park ensembles which represent synthesis of natural and cultural components of landscape complexes. The majority of these objects are in a unsatisfactory

condition and require(demand) restoration and reconstruction of the investments. The main pledge of preservation of such ensembles is the exception in the register of the world cultural heritage of UNESCO, then responsible for a condition of such objects will considerably be raised and their appeal gets of global scales. **Key words:** fortresses and castles-park ensembles, cultural landscapes, cultural heritage, architectural complexes.

Вступ. Розвиток рекреаційно-туристичного господарства в світі створив підвищений інтерес до культурно-історичних, архітектурних та природних пам'яток багатьох країн. В нашій країні цей сектор економіки поступово набуває все більшої значущості, створюючи при відносно невеликих інвестиціях значний прибутковий ефект та нові робочі місця. Особливо важливо це для середніх та малих міст, сіл та селищ, де існує проблема працевлаштування певної частини населення. Все більше уваги привертають до себе об'єкти вітчизняної природної і культурної спадщини, зокрема фортечно-замкові та палацово-паркові ансамблі [7, 9], які в часи Радянського Союзу майже повсюдно прийшли до занепаду або повної руйнації.

Вихідні передумови та постановка проблеми. Вчення про ландшафтні комплекси є одним з наріжних каменів географічної науки. Зокрема категорія культурного ландшафту різнобічно висвітлюється географами різних країн та наукових шкіл [1, 2, 9], хоч її визначення залишається дискусійним. З позицій практичного використання в господарській практиці найбільш доцільними є визначення та критерії, які понад 20 років тому було розроблено спеціалізованим органом ООН з освіти, науки та культури – ЮНЕСКО [10]. Серед культурних ландшафтів, які можна вважати шедеврами спільної творчості природи і людини, містять унікальні приклади освоєння людською діяльністю природних ландшафтів або мають непересічну художньо-архітектурну, культурну, меморіальну цінність, можна в межах багатьох регіонів нашої країни знайти досить численні комплекси замкових, фортечних, палацових, палацово-паркових культурних ландшафтів, створених на протязі багатьох століть. Через периферійність вітчизняної території щодо розвитку європейської цивілізації та незацікавленість владних структур колишнього Радянського Союзу зараз в Україні нараховується незначна кількість подібних об'єктів внесених в Список культурної спадщини ЮНЕСКО. Це в цілому суттєво знижує туристичну атрактивність країни та таких комплексів зокрема, та стримує інвестування в їх реставрацію, реконструкцію та приведення до стану, притаманного таким об'єктам в європейських країнах.

Метою дослідження є обґрунтування географічної та культурно-меморіальності унікальності та значущості фортифікаційних та палацово-паркових культурних ландшафтів України для внесення в попередній та основний реєстри пам'яток всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Це сприятиме підвищенню їх туристичної привабливості, зростанню інвестиційних надходжень та зростанню економічного благополуччя відповідних поселень різних регіонів.

Матеріали дослідження та їх аналіз. Вітчизняними дослідниками [5, 7] запропоновані деякі класифікаційні ознаки фортифікаційних та палацових комплексів для обґрунтування їх використання у рекреаційно-туристичному господарстві. Зокрема найбільші та найкраще збережені комплекси у Луцьку, Білгороді-Дністровському, Кам'янці-Подільському, Судаку, Ужгороді, Мукачевому, Острозі, Олеську, Меджибожі, Хотині та ін. мають використовуватися для музейно-експозиційної та екскурсійно-просвітницької роботи. Поряд з ними можуть тактовно будуватися готелі та туристичні бази [5] різного рівня і

комфортності. До другої групи відносять замкові та палацові споруди порівняно нижчого рівня збереження аутентичних архітектурних та художніх фрагментів (у Бережанах, Жовкві, Олиці, Підгірцях, Збаражі, Летичеві, Старокостянтинові та ін.), які можна переобладнати під готелі чи пансіонати відпочинкового чи оздоровчого типів. Третя група таких об'єктів вважається частково придатною для розташування туристичної інфраструктури. Це руїнізовані споруди та такі об'єкти, що вимагають часткової консервації при відсутності у найближчій перспективі їх відновлення. Четверта група (головним чином це палацові та палацово-паркові комплекси) вже значний час використовуються як оздоровниці чи готелі, а іноді освітні заклади (наприклад, у Ялті, Одесі та ін.). Однак ці класифікаційні групи, виділені за функціональними ознаками та рівнем збереженості не враховують природно-географічні та соціо-географічні чинники функціонування таких комплексів, не відображають їх реальну сутність як культурних ландшафтів. Деструкція цих ландшафтів в результаті господарської діяльності в радянський та пізніший час призвела фактично до втрати значної частини атрактивних компонентів таких комплексів.

Найбільші індикативні культурні ландшафти, які відображають фортифікаційні культурно-ландшафтні комплекси, вже декілька десятиліть тому отримали статус заповідників та музеїв. В останні десятиліття радянської влади здійснювались певні інвестиції у реставраційні та реконструктивні роботи у Судаку, Білгороді-Дністровському, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Хотині та ін. фортецях та замках.

Фортеця у Білгороді-Дністровському — одна з найбільших за площею на південному сході Європи: це майже 9 гектарів з довжиною стін по зовнішньому периметру біля 2,5 км [3]. Збудована за наказом молдовського господаря Олександра чел Бун наприкінці XIII – на початку XIV століття фортеця на високих правих надзаплавних терасах Дністра на місці античного міста Тіра (Тірас) відігравала значну роль в історії Сходу Європи. Найбільшою природною проблемою фортечного комплексу, який частково будувався генуезськими архітекторами (так звана «Цитадель» – фортеця Монкастро), була відсутність прісноводних водоносних горизонтів та прилеглість солонуватого Дністровського лиману. Без уяви про цю природу ваду неможливо оцінити перипетії фортеці та структурні особливості її забудови. Так, один з її «дворів» фактично зараз знаходиться під дзеркалом Дністровського лиману після помітного підняття його рівня з XIV-XV століття. Унікальність цієї пам'ятки архітектури не тільки у розмірах споруди та конструктивних рішеннях їх будівничих, а й в історичних віхах та долі народів та держав європейського Сходу. Нажаль після руйнації у XIX ст. більшості внутрішніх споруд господарського та культурного призначення фортеця залишилась без свого «начиння». Тому для досягнення стандартів ЮНЕСКО необхідно провести не тільки реставрацію наявних стін, башт та рову, а й реконструювати частину внутрішніх споруд, від яких залишився лише мінарет мечеті, побудованої в XVI ст. замість християнського храму. Досвід сусідніх країн, наприклад, у Несебира в Болгарії чи замку Бран у Румунії свідчить про те, що такі реконструкції не заважають історичній автентичності збережених споруд та значно підвищують атрактивність фортечного ансамблю, сприяють його включенню до реєстру культурної спадщини ЮНЕСКО.

Унікальним пам'ятником середньовічного фортифікаційного мистецтва у нашій країні є також Стара фортеця і Старе Місто у Кам'янці-Подільському.

Фортеця лежить на трикутній ділянці біля півостровного Старого міста, створеного меандрами протікаючою в глибокому каньйоні річки Смотрич, а саму фортецю оточують ще й інженерно облаштовані для оборони яри. Урвисті береги Смотрича та фортечні споруди тут створюють ефект гармонійного взаємодоповнення природних і культурних компонентів ландшафту. Це взаємодоповнення унікальне не тільки природно-культурною симетрією, а й тими історичними подіями, які супроводжували хронографію Кам'янецької фортеці і міста у XV- XVII ст. Недарма одна з башт фортеці отримала назви Папської (збудованої на пожертви римського престолу у XVI ст. [6]), бо фортеця в той час була форпостом християнської цивілізації проти мусульманської експансії в Європі. Географічні особливості місцеположення Кам'янця-Подільського у меандровому оточенні – природному захисті Смотрича нагадує фортечний комплекс Чеські-Крумлова на кордонах Чеської республіки та Австрії вже давно внесеного до списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО, при тому, що меморіальних подій світового чи європейського рівня з цим об'єктом пов'язано не так багато. Для вітчизняного фортифікаційного об'єкта – Старої фортеці та Старого міста у Кам'янці-Подільському вже багато років не вистачає ні ентузіазму прихильників, ні порівняно невеликих інвестицій меценатів, спонсорів та представників місцевого готельно-туристичного бізнесу, а для місцевих органів влади достатньої наполегливості чи патріотизму для виконання всіх умов внесення цього унікального культурно-ландшафтного комплексу в список ЮНЕСКО.

У значних містах зазвичай фортечні та палацові пам'ятки привертають до себе більшу увагу, ніж у малих містах, селищах та селах. Через повсякденні комунально-побутові проблеми малі населені пункти взагалі відзначаються неспроможністю підтримувати свої замки, та палаці в навіть прийнятному інженерно-технічному стані. Винятками позитивного рішення проблем в таких поселеннях стали лише Хотин на Буковині та Батурин на Чернігівщині.

Хотинська фортеця заснована Володимиром Святославичем на початку XI ст. Нещодавно відзначила своє 1000-ліття. Тому до цієї дати було проведено реконструктивні та реставраційні роботи на стінах, вежах, комендантському палаці та церкві. Також до 350 – річчя Батурина як гетьманської резиденції були проведені роботи з відновлення меморіальних культурних ландшафтів цього селища. Особливе значення тут мають роботи з відновлення побудованого Г. Камероном палацу останнього гетьмана України Кирила Розумовського. Безсумнівно відкритий в палаці музей гетьманства — не єдиний об'єкт здатний привабити до цього селища вітчизняних та іноземних туристів. Вимагає облаштування парк спроектований, за переказами, А. Рінальді, відновлені фортечні споруди спалені 1709 р. разом з їх захисниками військами О. Меншикова під час придушення Петром I виступу гетьмана І. Мазепи.

Визначними меморіальними подіями відзначається Луцький замок, заснований князем Любартом у середині XIV століття як державна резиденція Галицького-Волинського князівства. Луцький замок не поступається литовській кнізівській державній резиденції у Тракаї та має гарні перспективи для включення в список пам'яток ЮНЕСКО за ознаками унікальності цього історико-культурного заповідника та в разі завершення реставраційно-реконструктивних заходів.

Поєднує вітчизняні фортифікаційні культурні ландшафти зі схожими комплексами середземномор'я Генуезька фортеця у Судаку, створена у XIV–XV ст. Проведена тут у 1970-ті роки реконструкція не всіма сприймається однозначно,

але її органічне злиття з навколишніми прибережними гірськими ландшафтами безумовно відповідає апеннінській фортифікаційній традиції так званих "воронячих гнізд" з максимальними умовами для оборони від нападників та мінімальними зручностями для мирного життя. Прибережні ландшафти південно-східного Криму тут мають середземноморські субтропічні риси характерні для італійського півдня з такою культурною складовою як стіни з характерними баштами та цитаделлю-донжоном, що є прямим аналогом культурних ландшафтів, наприклад, італійської Калабрії чи Кампанії.

На жаль більшість з майже 150 наявних українських фортець і замків знаходяться у жалюгідному стані, який весь час погіршується. Дещо краща ситуація з палацово-парковими ансамблями, які мають менш тривалу історію (100-250 років) та які, знаходячись у великих містах, привертають більш уважний погляд громадськості. Таких об'єктів всього близько 120 та певна частина з них є унікальною не тільки з архітектурного, культурно-ландшафтного, але й з історичного та персонально-меморіального боку.

Негативним прикладом збереження культурних ландшафтів палацово-паркових ансамблів став, наприклад, комплекс Маріїнського палацу і парку в Києві суттєво спотвореного забудовою радянського часу (1930-70-х років) та територіально наближеною сучасною забудовою. В Одесі палацово-паркові ансамблі XIX ст. також зазнали негативного впливу сучасної навколишньої забудови, але це стосується санаторних та інших оздоровчих закладів. Тут в ландшафтно-архітектурному плані ситуація з цими будівлями, зокрема в історичному ареалі Французького бульвару не є непоправною.

Палацово-паркові ансамблі XIX-початку XX ст. репрезентують Південне узбережжя Криму. Воронцовський палац в Алупці та царський палац у Лівадії являють еталонні споруди цього типу не тільки для Криму і України, а всього Сходу Європи. Архітектор Воронцовського палацу Е. Блор не тільки побудував палац в англійському стилі, характерному для епохи Тюдорів, але й запозичив для умов Криму східні мотиви з мусульманськими архітектурними елементами північної Індії. Споруда, створена з місцевого сіро-зеленого діабазу ідеально вписана у контури відрогів Ай-Петрі. Паркове оточення на площі близько 40 га підкреслює пейзажну романтичність ансамблю: верхня частина парку з гротами, невеликими штучними водоспадами, діабазовими брилами «Великого хаосу», озерами і галявинами підкреслює мальовничість та привабливість місцевих кримських природних ландшафтів, а нижня регулярна (французька) частина парку зі скульптурами, фонтанами та геометричними формами декоративних чагарників підкреслює офіційний, державний характер палацу як резиденції генерал-губернатора краю для сприйняття відвідувачами. У період Ялтинської (Кримської) конференції саме тут знаходилися резиденція У. Черчіля у лютому 1945 р., в той час як у Лівадійському царському палаці розмістилася делегація США на чолі з Ф. Д. Рузвельтом. Непересічне історичне значення цієї події для долі світу після Другої Світової війни не може не підкреслити історико-меморіальну значущість Алупкінського та Лівадійського палаців для просування в реєстр культурної спадщини ЮНЕСКО.

Видатною пам'яткою архітектури пейзажного стилю є дендрологічний парк «Софіївка» в Умані. Він має значну площу – 169,4 га [4] та серед подібних вітчизняних об'єктів (парки «Олександрія», у Білій церкві, «Качанівка» та «Тростянець» на Чернігівщині та ін.) є найбільш відповідним критеріям

культурних ландшафтів списку ЮНЕСКО. Пейзажний парк, створений з великою архітектурною майстерністю Л. Метцеля настільки сильно змінив та ушляхетнив тут природний ландшафт, що він за усіма ознаками може вважатися еталоном природокористування у культурно-естетичному відношенні для Сходу Європи.

Висновки. Вітчизняні палаци, парки, фортеці та замки безумовно представляють етапи розвитку європейського архітектурного мистецтва. Серед цих ансамблів достатньо таких, що ідеально гармонізували ці об'єкти з природними компонентами місцевих ландшафтів. Іноді проекти створені західноєвропейськими митцями талановито адаптувалися до східноєвропейських ландшафтних умов місцевими фахівцями з величезними відмінностями від попередніх оригіналів. Досвід Львова та Одеси з входження ансамблів цих міст у охоронну систему спадщини ЮНЕСКО показує наскільки складним та довготривалим може бути цей процес, який у Львові завершився благополучно, а в Одесі знаходиться лише на проміжному стані входження невеликої частини центру міста у попередній список «кандидатів» на членство у реєстрі спадщини ЮНЕСКО. У випадках заявок від малих міст та селищ в їх органах місцевого самоврядування іноді не можуть знайти не тільки інвесторів для реставрації об'єктів, а навіть кошти на оформлення необхідної документації. Зусилля наукової громадськості, зокрема і географічної, можуть суттєво сприяти владним структурам патріотичного налаштування у пропаганді і просуванні вітчизняних культурних ландшафтів до міжнародного визнання та підвищення їх атрактивності. Одним з кроків у цьому напрямі може бути створення науково-консультативних рад фахівців при відповідних місцевих органах самоврядування для популяризації об'єктів культурної спадщини в межах країни та на міждержавному рівні.

1. Веденин Ю.А., Кулешова М.Е. Культурный ландшафт как объект культурного и природного наследия // Известия РАН, Сер. географ., 2000, № 1. – С. 7-14.
2. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір. — К.: Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 2005. — Т. 2. — С. 78-94.
3. Корнеева Л.Е. Исторические вехи древнего города // Устойчивое развитие туризма на Черноморском побережье. – Одесса: ОЦТНЭИ, 2001. – С. 402-405.
4. Косенко І.С., Шлапак А.В., Шлапак В. П. Національний дендрологічний парк «Софіївка» як туристична установа // Черноморская каравелла. – 2004. Сб. матер. симпозиума-фестиваля. Одесса: ОЦНТЭИ, 2004. – с. 72-77.
5. Лесик О. В. Замки та монастирі України. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
6. Лугова О.І. Кам'янець-Подільський. – Львів: Каменяр, 1981. – 268 с.
7. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. – Львів: Центр Європи, 1997. – 150 с.
8. Нізовський А.Ю. 100 великих чудес України. – К.:Арії, 2008. – 416 с.
9. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
10. Operational Guidelines for the Implementation of the World Haritage Convention. UNESCO. WHC – 99. 1999. February. – 38 p.